

Beneš, Bohuslav

Úloha lidové slovesnosti v kultuře socialistického Československa

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. F, Řada uměnovědná.
1975-1976, vol. 24-25, iss. F19-20, pp. [91]-114

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/110931>

Access Date: 27. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

BOHUSLAV BENES

ÚLOHA LIDOVÉ SLOVESNOSTI V KULTUŘE SOCIALISTICKÉHO ČESKOSLOVENSKA

Lidová slovesnost a národní kultura

Lidová slovesnost, tvořící jednu z nejvýraznějších složek tradiční lidové kultury, je nositelem řady estetických a mimoestetických funkcí, které ji v jednotlivých konkrétních případech spojují jak se životem příslušného regionu nebo lokality, v níž existuje, tak i s celonárodní kulturou.¹ Na rozdíl od jiných jevů tradice patří slovesný projev k základním prostředkům lidského dorozumívání, a proto může relativně lehčeji přecházet od jednoho nositele k druhému a z jednoho území na jiné, i když je samozřejmě poněkud více vázán na prostředí vzniku.² Z původních regionálních rysů je pro lidovou slovesnost kromě specifických výrazových prostředků příznačná řada významů, které ji blíže určují jako znak sui generis: je to nářečí, systém věcných asociací a tematických vztahů, jimiž se jednotlivé regiony od sebe liší, nebo které jsou naopak obdobné ve větších územních celcích. Složky, kterými regionální lidová slovesnost vstupuje do celonárodní kultury, patří k obecně lidským jevům, které najdeme nejen v literatuře, nýbrž i v jiných druzích umění;³ je to např. představa, že dobro musí zvítězit nad zlem, že ušlechtilé jednání bývá odměněno, nebo představy o síle lidového kolektivu při řešení společenských otázek apod.⁴

¹ Vyplývalo to z řady diskusí, jejichž účastníci se snažili maximálně vyjádřit nositelé lidové slovesnosti, písní, tanců, zpěvu a lidového divadla. Souborně o tom zejména: L. Jemeljanov, *Ponjatije fol'klor v sovetskij fol'kloristike*. Russkij fol'klor VI. Moskva—Leningrad 1961, 5—33; V. Je. Gusev, *Estetika fol'klora*, Leningrad 1967, kde je shromážděna obsáhlá folkloristická literatura z celého světa, obsahující zmíněné materiály.

² Tato problematika není nová: shrnutí předválečných názorů z moderního hlediska najdeme již u A. Gennepa, *Manuel de folklore français contemporain I*. Paris 1943, 19—42.

³ K tomu za jině L. N. Stolovič, *Priroda estetičeskoj cennosti*. Moskva 1972 a M. Kagan, *Morfologija iskusstva*. Leningrad 1972.

⁴ K řešení současné problematiky u nás přispívá sborník *O socialistické kultuře a regionalismu*. Ostrava 1972; vztahem mezi kulturou a světovým názorem se zabývají zejména S. Brzozowski a K. Podgórecka, *Kultura i życie*. Warszawa 1973; na materiálu jižních Slovanů pak M. Bošković-Stulli (red.), *Usmena književnost*. Zagreb 1971. Vztahům mezi národní a lidovou kulturou věnovali obsáhlou pozornost účastníci II. mezinárodní konference slovanských etnografů v Poznani v říjnu 1974, kde se hovořilo o současné problematice evropských socialistických států.

Obecně můžeme říci, že ze *sémiotického hlediska lze kulturu považovat za hierarchii dílčích sémiotických systémů, za souhrn textů a za soubor s nimi souvisejících funkcí, nebo za jistý mechanismus, který tyto jevy — texty vytváří.*⁵ Vydeme-li z tohoto základního zorného úhlu, vidíme, že lidovou slovesnost musíme posuzovat jako jev historicky determinovaný, funkčně a tvarově určitelný, který v jednotlivých historických epochách hraje jistou úlohu především ve vztahu k literatuře. V tomto vztahu se projevuje řada aspektů, jejichž souhrn vytváří jistou formu folklorismu, jak uvidíme dále.

Při sémiotické analýze kulturních jevů najdeme v nich několik opozičních, nicméně však dialekticky traktovatelných dvojic: k nejzávažnějším patří kultura „umělá“ a lidová, netradiční a tradiční, dělnická a rolnická, městská a vesnická. Záměrně jsem zvolil dvojice z různých hodnoticích oblastí, aby se ukázala vnitřní diferencovanost obecných intencí, tvořících celek národní kultury. V uvedeném pořadí jde o rovinu rozvinutého profesionalismu v tvorbě školeného a nadaného umělce proti tvorbě v podstatě neprofesionální; o tvorbu vycházející z individuálního přínosu ve srovnání s tvorbou vycházející z kolektivní emocionální a společenské zkušenosti a dále variované; o tvorbu nositelů a interpretů z organizovaného pracovního procesu proti tvorbě člověka, který má blízko k přírodě, a konečně o tvorbu lišící se místem a prostředím vzniku nebo interpretace.⁶

Lidová slovesnost, konkrétně vyprávění všeho druhu, patří k nejdůležitějším složkám lidské komunikace. Vyprávění je ze sémiotického hlediska také *text*, který je však nejčastěji mluvený, a jako takový je zachytitelný pouze při samotné komunikaci, určené časem (dobou trvání i dobou, kdy se tato akce uskutečňuje), místem a příležitostmi, sociálními, zvykoslovnými a estetickými asociacemi; to vše ovlivňuje celek funkcí, kterými vyprávění působí ve struktuře regionální a národní kultury. Spolu s dalšími obdobnými texty a spolu s literaturou a ostatními druhy umění patří do oblasti *druhotných modelujících systémů*, mezi nimiž však zaujímá vzhledem ke svému kolektivnímu charakteru poněkud specifické místo.⁷ Lidová slovesnost jako proces se totiž realizuje v základní trojčlenné sémiotické řadě *skutečnost — tradice — konkrétní ztvárnění skutečnosti*, která se nekonečně opakuje. Vy-

⁵ B. A. Uspenskij a kol., *Theses on the Semiotic Study of Cultures (as applied to Slavic Texts)*. Separ. k VII. mezinárodnímu sjezdu slavistů ve Varšavě 1973, cit. str. 17. Přihlédl jsem současně k řadě závěrů těchto autorů: S. Zołkiewski, *Semiotika a kulúra*. Bratislava 1969; Ju. M. Lotman (red.), *Semiotika i iskusstvoemetrija*, Moskva 1972; Igor Černov, *Tri modeli kul'tury*. Quinquagenario. Sbornik statej molodych filologov k 50-letiju prof. Ju. Lotmana, Tartu 1972, 5—18; A. A. Moles, *Sociodynamika kul'tury*. Moskva 1973.

⁶ Z folkloristického hlediska dokládají tyto názory zvláště K. Schier, *Zur Funktion von Volkserzählungen*. Internationaler Kongreß der Volkserzählforscher in Kiel und Kopenhagen. Berlin 1961, 370—377; D. Klímová-Rychnová, *Vyprávěčský repertoár národopisné oblasti ve světle hospodářských a společenských styků*. Český lid (dále jen ČL) 51, 1964, 65—72; táž, *Příspěvek ke studiu vyprávěčských okruhů*. ČL 52, 1965, 14—24; E. V. Pomeranceva, *Suđby rusknoj skazki*. Moskva 1965; I. Balassa, *Die Sagen eines Dorfes*. Acta ethnographica 15, 1966, 233—291. V sociologické tematice jsou nejdále polští badatelé, srov. A. Wallis, *Sociologia wielkiego miasta*. Warszawa 1967 a B. Gałęski, *Studia nad społeczną strukturą wsi*. Wrocław 1973.

⁷ Druhotným modelujícím systémům ve folkloru byla věnována pozornost nejsoustavněji ve 4. letní škole v Tartu, srov. *Semeiotiké, Tezisy dokladov IV letnej školy po vtoričnym modelirujuščim sistemam*. Tartu 1970, str. 7—101.

pravěč čerpá náměty z reálné skutečnosti, kterou dobře zná, a interpretuje je při *vypravěčské příležitosti*, což je jedna ze složek skutečnosti, doprovázejících ústní komunikaci. Skutečnost a vypravěčská příležitost tvoří jakýsi odrazový můstek pro vytváření latentního souboru vypravěčských prostředků, postupů a akcí, tedy pro *vypravěčskou tradici*. Je to paradigma, struktura zárodečných tvarů, která se od netradiční („profesionální“) literatury liší v tom, že spisovatel vychází ze struktury promyšlených a záměrně zpracovaných individuálních projevů, které jsou vzájemně spojeny obvykle jen užitím jednotného národního jazyka, přičemž již sám výběr výrazových prostředků je dán silou uměleckého nadání spisovatele. Ztvárnění skutečnosti, tedy realizace syntagmatického plánu, je záležitostí vypravěče jako nositele tradice, který se současně i podřizuje jejím stereotypům, i realizuje svůj vlastní přínos. Při vyprávění dochází ke konfrontaci vlastního osobního pojetí skutečnosti s kolektivní zkušeností naslouchajících a s jejich pamětí: zde se realizuje syntagmatická dvojice *vypravěč — text, posluchači — repertoár*, zde dochází k pojmenování témat a látek. Ve srovnání s vypravěčem je spisovatel zpravidla ochuzen o bezprostřední styk se svými čtenáři a jeho místo v sémiotické řadě je výrazněji individuální.⁸

Ve známé studii *Folklor jako zvláštní forma tvorby*⁹ vycházejí autoři z téze, že *jednou z podstatných známek rozdílnosti mezi folklórem a literaturou je už pojem existence uměleckého díla. Ve folklóru je vztah mezi uměleckým dílem na jedné straně a jeho objektivací, tj. variantami tohoto díla při přednášení různými osobami na druhé straně zcela analogický se vztahem mezi langue a parole. Stejně jako langue je i folklórní dílo nadosobní a existuje jen potenciálně, je to jen komplex jistých norem a impulsů, osnova aktuální tradice, kterou přednášející oživují vzorem individuálního tvoření, stejně jako to činí promlouvající („aktér parole“) vzhledem k langue. A dále: Podstatný rozdíl mezi folklórem a literaturou je v tom, že pro folklór je specifické zaměření na langue, pro literaturu zaměření na parole. Sledujeme-li však folklór a literaturu z hlediska jejich koexistence ve struktuře národní kultury, zjistíme, že rozdíl spočívají poněkud jinde. Uvedli jsme výše, že všechny skladby slovesného folklóru, všechna vyprávění tvoří otevřenou strukturu, tradici, která slouží jako paradigma, soubor zárodečných tvarů: jednotlivé vyprávění je tedy jednou z realizací, jednou z variant z tohoto souboru a nemůže dost dobře být samo o sobě „nadosobní“ v uvedeném smyslu. Domnívám se, že naopak existuje jako reálný jev, jako výsledek vypravěčské ko-*

⁸ Vycházím z řady pozorování, uskutečněných při vlastních výzkumech v terénu v letech 1958—1973 a z názoru folkloristů, jako M. Kolečányi, *Nositelia ústnej prozaickej tradície*. Národopisný sborník VIII, 1947, 221—231; K. Haiding, *Träger der Volks-erzählungen in unseren Tagen*, Österreichische Zeitschrift für Volkskunde VII (56), 1953, 24—36; L. Röhrich, *Märchen und Wirklichkeit*. Wiesbaden 1956; A. B. Rooth, *Märchen und Sage*. Schwedische Volkskunde, Stockholm 1961, 460—490; A. Satke, *Několik poznámek k využití a sestavování repertoáru u vyprávěčů a zpěváků*. Rádostná země 11, 1961, 2, 33—43; I. S. Dobos, *Az „igaz“ történetek műfajának kerdéséről [K otázce žánru „pradibých“ historek]*. Ethnographia LXXV, 1964, 198—217. Obecné otázky zpracoval několikrát P. Bogatyrev, srov. český výbor jeho prací *Souvislosti tvorby*. Praha 1971.

⁹ P. Bogatyrev — R. Jakobson, *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens* (1929), cit. podle českého autorizovaného překladu P. Bogatyrev, *Souvislosti tvorby*. Praha 1971, str. 39 a 40.

munikace, vypravěčského aktu v čase, a že srovnání s kategoriemi langue a parole je redundantní. Neznáme totiž takový systém ve folkloristice, který by odpovídal „langue“ v lingvistice, nýbrž můžeme nejvýše hovořit o „tradiční“ v uvedeném smyslu, aniž bychom se ji pokoušeli srovnávat s langue. Ve studii se dále praví: *Autoru literárního díla se výtvor jeví jako fakt z oblasti parole; není dán a priori, je to záležitost individuální realizace.* Takto však postupuje i folklórní autor; ani jeho skladba není dána „a priori“, ovšem od literárního díla se liší tím, že vychází z jiného typu tradice a že tedy jde o různý přístup ke ztvárnění materiálu, tedy nikoliv jen o samu „individuálnost“ nebo „kolektivnost“ tvůrčího aktu. Ze širokého pojetí folklóru jako součásti lidové kultury ve smyslu, který jsme uvedli výše, zřejmě vyplývá nutnost dalšího sémiotického propracování této závažné problematiky.

Lidová slovesnost ovlivňuje literaturu, lépe řečeno spisovatele, od ohlasů a napodobování až po tvůrčí přepracování nebo „převyprávění“, o němž ještě bude řeč. Při hodnocení těchto jevů je třeba vycházet z rozdílné znakovosti folklóru, pololidové tvorby a národní literatury, abychom srovnáním jejich výrazových, významových a asociačních oblastí mohli dospět k jistému výsledku.¹⁰ Toto srovnání není bez důležitosti, neboť lidová slovesnost pronikla v 50.—70. letech tohoto století do masových sdělovacích prostředků a občas se používala jako vzorec pro poměrování lidovosti či pokrokovosti jak svých nositelů, tak i dalších interpretů v souborech nebo na profesionální scéně. Folklór se proto stal zvláště po 2. světové válce předmětem vědeckého zkoumání od základních sběrů až po analýzu získaného materiálu a několik typů edicí. Prozatím bohužel neexistuje syntetizující pohled na toto období, neboť příslušné oddíly III. části Československé vlastivědy (1968) jsou v české a slovenské části zpracovány metodologicky odlišně a tvoří pouze první informativní přehled, jak to odpovídá rázu publikace.¹¹

Lidová slovesnost a folklorismus — historickofunkční třídění

V současné národní kultuře neexistuje pouze tvorba folklórní a literární. Patří sem také široké pásmo pololidových skladeb, které dnes přesněji nazýváme amatérské, a jistý počet skladeb insitních autorů.¹² Pololidové skladby jsou zaměřeny nejčastěji jednoúčelově a jejich estetické ambice nejsou příliš vysoké, proto nemají (s výjimkou regionálních nebo zájmových časopisů) ani příliš velký publikační ohlas. Insitní tvorba

¹⁰ Vztahům mezi literaturou a folklórem je věnována řada studií. Jejich výběrovou bibliografii jsem zpracoval pro sborník z konference Folklór a literatura, která se konala v září 1973 v Nitře. Poznátky, z nichž vycházím, obsahují práce M. Azadovského *Literatura i fol'klor*. Leningrad 1938; týž, *Stat'ji o literature i fol'klоре*. Moskva—Leningrad 1960, a studie P. Bogatyreva *Chudožestvennyje metody fol'klora i tvorčeskaja individual'nosť nositelej i tvorcov narodnoj poezii*. Chudožestvennyj metod i tvorčeskaja dejatel'nosť pisatelja, Moskva 1964, 59—66.

¹¹ *Československá vlastivěda III, Lidová kultura*. Praha 1968, 257 n. a 591 n.

¹² O tom nejnověji srov. M. Bošković-Stulli, *O pojmovima usmena i pučka književnost i njihovim nazivima*. Umjetnost riječi 17, 1973, 149—184 a 237—260. Obdobné problematiky si všímám v článku *Strukturní funkce pololidové literatury u Slovanů v současné době*. Čs. přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Literatura — Folklór — Historie. Praha 1973, 303—309, kde uvádím další bibliografické údaje.

se dosud téměř nepublikovala a není ani dostatečně jasné, jaké jsou její základní vlastnosti. Pokusím se proto v závěru svého výkladu o podrobnější pohled i na tuto oblast slovesné tvorby současnosti.

Viděli jsme, že pro zevrubnější poznání úlohy lidové slovesnosti v národní kultuře je třeba vyjít z historického pohledu a vzít v úvahu funkční a tvarové proměny lidové slovesnosti především ve XX. století, z nichž by vyplynuly předpoklady pro vyloučení jejího místa v socialistické kultuře. K pozoruhodným výsledkům se v této souvislosti dospělo v Sovětském svazu, kde se maximálně rozvinuly Leninovy myšlenky o dvou kulturách a o důležitosti lidové kultury; vlivem poněkud jednostranného pohledu a přílišného generalizování se však zatemnila především sama podstata folklóru, a teprve obě sovětské poválečné folkloristické diskuse z padesátých let zevrubně odhalily, co lze opravdu považovat za folklór, a co je jednak pololidová (polofolklorní, pololiterární) tvorba, případně co je lidová umělecká tvořivost.¹³ Z hlediska naší folkloristiky přišly obě diskuse právě včas, aby se na pravou míru uvedly postupně silící tendence k opakování věcných chyb, ze kterých se již vymaňila sovětská folkloristika. Šlo zde zejména o nepochopení vztahu mezi písemnou komunikací literáta a lidového autora, o dogmatické nebo naopak příliš benevolentní posuzování základních rysů folklóru a konečně o podstatu specifického charakteru lidové tvorby v sovětském období. Při paušálním hodnocení dosažených úspěchů v lidové tvorbě vycházeli badatelé z aplikace leninské národnostní politiky v mnohonárodnostním Sovětském svazu a současně se snažili prakticky nalézt a teoreticky zdůvodnit existenci socialistického realismu v lidové tvorbě, aniž by přihlíželi k samotné podstatě lidového umění, vycházejícího z lidové tradice; právě složení a působení této kolektivní tradice se vysvětlovalo poněkud jinak, bez zřetele k neustále existující diferenciaci sovětské společnosti.¹⁴

Vlivem diskusí z padesátých let si i u nás stačili folkloristé, vedoucí souborů i odpovědní pracovníci kultury uvědomit, že folklór má také v socialistické společnosti v podstatě dvojí úlohu, a to subjektivní, projevující se v tom, že každý příslušník národa zná řadu lidových písní a dalších tradičních žánrů a že tedy v něm i nadále existuje pasivní latentní „folklórní“ povědomí, a úlohu objektivní, která je dána pokračující existencí folklóru jako relativně samostatné složky národní kultury, z níž lidová tvorba neustále čerpala a čerpá některé podněty, ale již současně slouží jako zásobárna jiných podnětů.¹⁵

¹³ Leninovým vztahem k socialistickému umění a kultuře se v poslední době zabývá Ju. A. Lukin, *Lenin i teorija socialističeskogo iskusstva*. Moskva 1973. Zevrubný obraz diskusí srov. B. Beneš, *Sovětské folkloristické diskuse 1953—1963 a teorie současného folklóru*. ČL 52, 1965, 91—98, kde je téměř úplný bibliografický přehled, a V. E. Gusev, *Dve diskussii*. Russkaja literatura 5, 1962, 186—199.

¹⁴ O moderním pojetí socialistického realismu, a to ve všech socialistických státech, psal D. F. Markov, *Geneze socialistického realismu*. Praha 1973; srov. t ý ž, (red.), *Social'no-estetičeskaja rol' literatury i iskusstva*. Moskva 1972.

¹⁵ K tomu v chronologické posloupnosti srov. zejména M. Azadovskij, *Skazitel'stvo i kniga*. Jazyk i literatura VIII, Leningrad 1932, 5—28; M. Bošković-Stulli, *Narodna poezija i književni duh vremena*. Književnik 26, 1961, 148—165; B. Beneš, *Několik poznámek o současném folklóru*. Národopisné aktuality 2, 1965, 1—2, 45—53; G. Burde-Schneidewind, *Zur Frage der folkloristischen und literarischen Sagen-tradierung*. Lëtopis C. 1968—1969, 27—37; V. Ščerbinina, *Pisatel' v sovremennom mire*. Literatura. Ideologija. Kul'tura. Moskva 1973.

Tento vzájemný vztah nabývá viditelné a funkční formy v tzv. folklorismu, tj. v existenci a využívání fenomenů lidové tradiční kultury v netradičním, nepůvodním prostředí. Pojetí folklorismu je tedy širší a netýká se pouze lidové slovesnosti, nýbrž i krojů, bytového zařízení, využití lidové výtvarné kultury a některých zvykoslovných jevů, které působí jednak vlastní latentní a subjektivní existencí v povědomí lidí, jednak mají objektivní funkci a životnost i v prostředí industrializované společnosti.¹⁶

V dalším výkladu se omezím pouze na vztah mezi lidovou slovesností — případně zvykoslovnými jevy, nesenými převážně slovesnou formou — a mezi literaturou či divadlem. Řada poznámek bude mít shrnující charakter. Za folklorismus v tomto užším pojetí budeme považovat nejen tematiku (výrazné epizody z lidového života, zasazení děje do zvykoslovného cyklu, volba výrazných postav nebo naopak figurek z lidového prostředí . . .), nýbrž i literární přejímání a ztvárnění jednotlivých folklórních postupů a prostředků, souvisejících zvláště s orálními vypravěčským projevem (opakování, návraty k původnímu ději, příčinná následnost epizod, obrazné vyjadřování v rámci lidové představitivosti, využívání přísloví, zajímavých a příznačných sousloví, postupy, odrážející reakci vypravěče na publikum . . .) a s významy, které se v lidové slovesnosti objevují (lidový relativně prakticistní pohled na věci a jevy, ale současně konfrontace s kolektivní zkušeností apod.).¹⁷ Do jisté míry sem vlastně patří i takové písemné projevy, které samy o sobě oscilují mezi literaturou a folklórem, protože jejich autoři pocházejí z lidového prostředí a příslušné skladby v něm plní některé estetické a mimoestetické funkce. Jde řekněme o spíše „individuální“ formu folklorismu, jejíž míra závisí na autorském záměru. Takto chápaný folklorismus literárního díla je dostatečně široký, aby mohl být vysledován v jednotlivých vývojových obdobích XVIII.—XX. století, a současně dostatečně diferencující, takže jím můžeme poměřovat i celek tvorby některých spisovatelů, i jejich jednotlivá díla nebo jen zpracování některých epizod či postav. Do literárně orientovaného folklorismu zcela přirozeně vejdou i tradiční literárněhistorické pojmy, jako je ohlas nebo přejímání; nejde zde o zavádění nového pojmu nebo termínu, ale o folkloristický pohled na známou problematiku a její spojení s projevy lidové kultury, které se zvláště v posledním půlstoletí v této souvislosti opomíjely.¹⁸

V české a slovenské společnosti musíme vycházet ze zvláštního postavení lidové a pololidové slovesnosti v historických podmínkách po třicetileté válce do poloviny XVIII. století, kdy lze hovořit o n a c i o n á l n ě z á c h o v n ě

¹⁶ Otázka folklorismu se začala řešit v podstatě v západní Evropě, kde se svým způsobem navázalo na původní představy W. Wiory o „zweites Dasein“ lidové tvorby, zvláště písně. Pojetí folklorismu se poté postupně rozšířilo. K tomu srov. R. Braun, *Industrialisierung und Volksleben*. Zürich—Stuttgart 1960. H. Moser, *Vom Folklorismus in unserer Zeit*. Zeitschrift für Volkskunde 58, 1962, 177—209; H. Bausinger, *Formen der „Volkspoesie“*. Berlin 1967; souborný pohled ze začátku 70. let s bohatou bibliografií a vlastním názorem podává M. Bošković-Stulli, *O folklorizmu*. Zbornik za narodni život i običaje 45, 1971, 165—186.

¹⁷ Srov. F. Miko, *Etnografické momenty v literárnom diele*. Slovenské pohľady 83, 1967, 1, 110—114.

¹⁸ Vycházím zvláště z teoretických prací V. Voigta, *A folklór esztétikájához (K esztétice folklóru)*. Budapest 1972 a *A folklór alkotások elemzése (Analýza folklórní tvorby)*. Budapest 1972.

funkci folklóru a o jakémsi přípravném období pro vznik literárně orientovaného folklorismu. Lidová slovesnost byla tehdy jedním z mála projevů české národní kultury a paralelně s ní se široce rozvinula tvorba pololidová, která maximálně odpovídala dobové třídní a společenské diferenciaci.¹⁹ Po přípravné fázi (pol. XVII. — pol. XVIII. století), jejíž vlastní průběh můžeme pro nedostatek konkrétních výzkumů sledovat jen v obecnějších obrysech (patřilo by sem např. vysledování vztahů mezi tradiční lidovou písní a kramářskou tvorbou), následují postupně čtyři další období vývoje literárně orientovaného folklorismu; nejsou přirozeně časově přesně vymezená, protože jednotlivé jevy přežívaly nebo naopak v tvorbě svých nositelů předbíhaly příslušné období. Můžeme tedy spíše hovořit o převládajících tendencích, které se soustřeďují v uvedených obdobích na několik základních jevů a tvoří dominanty.

Programově vyhraněnější první vývojová fáze literárně orientovaného folklorismu probíhala od poloviny XVIII. století do 1. třetiny XIX. století a můžeme ji nazvat obrozencko-vlastenecká. Zahrnuje širokou škálu projevů od akademického, filologicky zaměřeného zájmu Dobrovského o přísloví a romantického přístupu Čelakovského, Kamarýta a Štúra až po sentimentální propagaci „staročeskosti“ u Krolmuse a využívání způsobů šíření pololidové tvorby (Šedivý, Nejedlý); specifickou úlohu měly agitační verše, tvořené na základě folklórní poetiky, ale dále nefolklorizované (Havlíček, částečně Chalupka). Do třicátých let XIX. století je tato fáze folklorismu živá a funkční, avšak její vliv lze dále sledovat i na začátku druhé poloviny století. O tomto období bylo již dosti napsáno nejen z hlediska českého, nýbrž i slovanského; sluší se zde dodat, že jeho hlavní význam spočívá v ohlasovém proniknutí lidové slovesnosti, zvláště písně, do rodící se moderní české a později i slovenské poezie.²⁰

Poměrně záhy prolínají do prvního období literárně orientovaného folklorismu prvky druhé vývojové fáze, kterou můžeme nazvat sběratelsko-editorská (od 30. do 80. let XIX. století).²¹ Lidová slovesnost se z uměleckého subjektu stává objektem sběru a zkoumání a v díle vynikajících autorů, jako byl Erben a Němcová, nabývá literární podoby. Texty lidových písní, fixované ve sbírkách (Čelakovský, Erben, Sušil, Bartoš), se staly literárním faktem samy o sobě, nikoliv již pouze prostřednictvím ohlasů, a tento

¹⁹ Z našeho prostředí zpracovávají tyto otázky zejména B. Václavěk, *Lidová slovesnost v českém vývoji literárním*. Praha 1940; K. Palas, *K problematice okrajové pololidové literatury 18. století*. Brno 1964; ke srovnání postupů a skutečností velmi dobře slouží starší studie V. I. Rozanova *Ot knigi v fol'klor (Kakije stichi stanovjatsja populjarnoj pesnej)*. Literaturnyj kritik 4, Moskva 1935, 196—197 a V. G. Bazanova *Ot fol'klora k narodnoj knige*. Leningrad 1973, kde se popisuje opačný proces.

²⁰ O tom podrobně F. Vodíčka, *Počátky krásné prózy novočeské*. Praha 1948, a *Dějiny české literatury 2*. Praha 1960, 62 n. a 141 n. Konkrétní méně známé prameny uvádí A. Robek, *Lidové zdroje národního obrození*. Praha 1974.

²¹ V tomto období dochází také ke zvláštnímu jevu folklorismu, a to ke zlidovění básní obrozeneských básníků s nápevy; vznikají tzv. společenské zpěvníky, které dokonale prozkoumal B. Václavěk s R. Smetanou (*Český národní zpěvník*. Praha 1949), ovšem nikoliv z hlediska folklorismu. K tomu srov. důležitou knihu B. Václavka, *Pisemnictví a lidová tradice*. Praha 1947. Jako doklad jednoho z pohledů z blízkého německy hovořícího území uvádím Ch. Federspiel, *Vom Volksmärchen zum Kindermärchen*. Wien 1968.

jev můžeme považovat za dominantní. Literární folklorismus nabývá nové podoby: spisovatelé začínají částečně chápat třídní diferenciaci pojmu „lid“ a akceptují i jinou tvorbu než jen vesnickou (Nebeský, Sabina, Hálek, Neruda). Pololidové tvorbě věnuje pozornost vedle Nerudy také Bartoš, který podává první analýzu kramářských písní. Do tohoto období přežívají ovšem i romantické představy (Erben, Stúr), i spíše regionálně vlastenecký folklorismus, projevující se v dílech slovenských autorů, soustředěných kolem Matice. Jestliže v 1. třetině XIX. století šlo o včleňování folklóru do národní literatury za celkem známých podmínek, můžeme v této druhé, sběratelsko-editorské fázi najít vědomé přetváření a rozšíření spisovatelského zájmu o městské a později i tovární prostředí. Nemám na mysli jen tematiku povídek Nerudových a Pflegerových, ale spíše ten fakt, že vycházejí z městského vypravěčského prostředí, nevracejí se k pohádce a pověsti, ale zpracovávají současnost: jsou to svým způsobem jedny z prvních pokusů o literární ztvárnění folklórního vyprávění ze života.²²

Poslední desetiletí druhé vývojové fáze folklorismu je již prostupováno prvky třetího období, které lze označit jako vědecko-vlastenecké (od 90. let XIX. století do konce 2. světové války). Vlastenectví zde sice již vypadá na první pohled jako anachronismus, avšak má několik faktických a zcela konkrétních projevů jak v literatuře, tak konečně i v národním životě. Literárně orientovaný folklorismus první poloviny XX. století má zhruba tři vývojové dominanty. Chronologicky první je česko-slovensko-slovanská, jejímž výrazným projevem je Národopisná výstava československá a s ní spojená první vlna svérázu. Pro vstupní období jsou dále příznačné kulturologické archaizující snahy Zíbrtovy, v odborné oblasti pak počátky české literární a folkloristické komparistiky (Polívka). Literárně proslovenský folklorismus je patrný zvláště u Heyduka, v regionálním smyslu pak v Holečkově jihočeské epeji Naši. Převažujícím rysem tohoto období je organizační, výstavnická a sběratelsko-klasifikační činnost. Druhou dominantou je československé vlastenectví v osvobozené republice v letech po 1. světové válce, v nichž proběhla i druhá vlna svérázu. Tento folklorismus nabývá literární formy v obnoveném zájmu českých spisovatelů o Slovensko a začíná se poměrně záhy třídně i věcně diferencovat. Vlna folklorismu v ruralistické literatuře, která někde vědomě, jinde mimovolně navazuje na mrštkovský a herbenovský pohled, obsahuje jako podtext snahu po zachování tradičních společenských vztahů na vesnici s elegickým opěvováním minulosti. Naproti tomu folklorismus Olbrachtova Nikolý Šuhaje nebo bystré postřehy o tehdejší Podkarpatské Rusi S. K. Neumanna přinášejí společensky zcela nový výklad známých skutečností vesnického života.²³ Tento socialis-

²² Zájem o tradiční folklór ovšem trvá nadále, jak ukazují např. ve studii *Lidová slovesnost a poezie Jana Nerudy*. Sborník prací vyšší pedagogické školy v Brně. Praha 1958, 5—41. K tomu též B. Beneš, *Lidová pohádka v poezii Svatopluka Čecha*. ČL 44, 1957, 165—167.

²³ Sem patří zvláště *Československá cesta* S. K. Neumanna (1934—1935), zvl. část 2., *Karpatské léto*; I. Olbracht, *Země beze jména* (1932), *Hory a staletí* (1935) a *Nikola Šuhaj loupežník* (1933); V. Káň, *Zakarpatsko* (1932) a řada románů A. Kožmínové, která sice věnuje značnou pozornost vyličení zvyků a obyčejů, avšak spíše z hlediska regionálního spisovatele.

tický orientovaný literární folklorismus předbílá objektivně svou dobu zvláště ve srovnání s řadou románů a vesnických povídek soudobých regionálních spisovatelů, kteří setrvali i nadále v takovém pojetí skutečnosti, které je omezeno pouze na staromilsky a sentimentálně ztvárněnou tradici. S jiným, spíše psychologickým pohledem na vesnický život přišla J. Glazarová. Paralelou socialistického traktování skutečnosti v městském a dělnickém prostředí je několik postav dělnických vypravěčů v románech M. Majerové. Vyprávění lidového až folklórního zaměření v ústech městských postavíček zaujalo v několika případech i Basse, Včeličku a K. Čapka.

S folklorismem zcela specifického typu se v polovině 30. let setkáme v díle E. F. Buriana, jehož umělecký zájem o barokní pololidovost se teoreticky opírá nejen o výsledky prací Bogatyrevových a Mukašovského, nýbrž i Bedřicha Václavka a dalších.²⁴ Třetí dominanta vědecko-vlasteneckého období literárně orientovaného folklorismu je dána jeho *národně obranným charakterem* v letech druhé světové války (paralelně s třetí vlnou svérázu). Literární jinotaje a některé postavy a děje v literatuře z doby nesvobody v dílech Halasových, Seifertových, Kubkových, Řezáčových a Drdových spolu s převažujícím vlasteneckým historismem české prózy lze v některých případech označit za literární folklorismus, a to zvláště tam, kde jde o blízkost lidovému vypravěčství. To se týká i některých děl poválečných, která vznikla koncem 40. let.

Poválečné, socialistické období folklorismu se plně rozvíjí již v letech 1946—1947 v souhlase s přirozeným převládnutím socialistického realismu v literatuře, o jehož propagaci měl v naší kultuře velkou zásluhu Zdeněk Nejedlý. Také dosavadní průběh literárního folklorismu má — podobně jako jeho předchozí vývojové období — zhruba tři výraznější dominanty, jejichž projevy jsou ovšem dány jinými faktory než v období od konce XIX. století. Základní přeměny v české a slovenské ekonomice a společnosti v letech 1945—1948 totiž ovlivnily vývoj nadstavby natolik, že se setkáváme se zcela novými problémy i formou jejich řešení. Lidová slovesnost se stala jedním z nástrojů ideologického boje a začala se všestranně popularizovat zcela ve shodě s poněkud stereotypními představami o lidovosti, s nimiž jsme se setkávali při výkladu složek socialistického realismu.²⁵

Tato první fáze měla svoje vyvrcholení v padesátých letech, kdy se folklorismus obecně (tj. nejen literárně orientovaný) stal *oficiální složkou* kultury a spisovatelé se snažili o nejrůznější parafráze jak vesnické, tak i dělnické lidové slovesnosti. V řadě souborů se začali uplatňovat samorostlí a často bohužel i samozvaní lidoví vypravěči. Při využívání lidové slovesnosti se dávala přednost těm skladbám, které explicitně obsahovaly tematiku protipanského odboje, a tato činnost, i když byla nesena dobrou vůlí, přivodila kon-

²⁴ Literárněvědnou analýzu podává např. M. Kopecký, *Geneze hry o sv. Dorotě* od E. F. Buriana. ČL 51, 1964, 86—90.

²⁵ Zpočátku se tato tendence nejvíce odrážela v písňové tvorbě, srov. zejména J. Stanislav, *Naše lidová tvořivost v hudbě a písni mezi dvěma světovými válkami*. Lidová tvořivost 2, 1951, 190—192 a 249—250; B. Barabášová, *Príspevok k problematike vzniku nového folklóru na Slovensku*. Národopisný sborník 11, 1952, 321—364; E. Stiborová, *Problematika nových lidových písní*. ČL 47, 1960, 179—188; L. Leng, *Hudobný folklór a amatérska umelecká tvorivosť*. K problematike súčasnej hudby. Bratislava 1963, 159—185.

cem 50. let známou *únavu* z *folklóru*, která se projevovala v kritickém vztahu k činnosti především těch souborů, jež se pokoušely o tzv. současný folklór. Začátkem 60. let se „únava“ projevila i v některých literárních dílech. Vycházely však i záslužné práce Branaldovy, Včeličkovy, Drdovy, Hrubínovy a dalších, v jejichž umělecké struktuře se lidová slovesnost projevuje značně všestranně. Zvláštní místo zde zaujímá vzpomínková próza Ant. Zápotockého. Během prvních dvou fází vývoje socialistického folklorismu získávají jisté publikační možnosti také amatérští, folklórně orientovaní autoři (Gorlová), čímž folklorismus nabývá nového charakteru, odpovídajícího možnostem socialistického zřízení. Ve slovenské literatuře se v této době setkáváme s prvními literárně zachycenými ohlasy Slovenského národního povstání, založenými na lidové vzpomínce (Jilemnický), stejně jako s prvními ohlasy na zakládání jednotných zemědělských družstev či se vzpomínkami na znárodňování. První fáze, vrcholící v 50. letech v „etatizaci“ folklóru a folklorismu, probíhala v období zostřeného třídního boje a vzájemného vyjasňování stanovisek.

Druhá fáze *postupné negace* kulminovala koncem 50. a v první polovině 60. let a v literatuře se projevila začasté ironizací a zpochybněním dosažených výsledků. Bylo tedy zcela přirozené, že folklorismus na přelomu 60. a 70. let je v podstatě návratem k původním východiskům, tj. k *hledání autentického folklóru* a k umožnění jeho postupného a přirozeného proniknutí do literární struktury.²⁶ V této době se také postupně vyrovnávají difference mezi městským a vesnickým způsobem života a se změněnými podmínkami se mění i charakter „městského“ folklóru, který nabývá formy individuálního projevu, protože již neexistuje prostředí, v němž by se mohl rozvíjet tak, jak se rozvíjel před válkou.

Třetí fáze, totiž folklorismus přelomu 60. a 70. let, je prozatím nesena především činností souborů, tvorbou amatérských programů pro veřejná vystoupení a také literárními pokusy v regionálním měřítku;²⁷ má tedy aktivní, živou formu jevištního projevu, která koresponduje s některými oficiálními inscenacemi pololidových her, pokračující v tradici E. F. Buriana. Jistému zájmu se těší tvorba insitních autorů, o nichž je řeč dále.

Hlavní tendence proměn lidového života a jejich souvislost se změnami v tradici a v lidovém vyprávění

Historické vývojové změny ve vztazích mezi literaturou a folklórem, zrcadlící se v českém a slovenském prostředí ve čtyřech uvedených obdobích folklorismu, mají přirozeně své zázemí, jímž je především změna funkcí a výsledného tvaru lidové slovesnosti v daných historických podmínkách. Hovoříme-li o změnách, máme na mysli jak přeměny tzv. tradičního folklóru, tak

²⁶ B. Beneš, *Stará a nová tradice*. Slovenský národopis 20, 1972, 204—214; M. Leščák, *Některé teoretické problémy štúdia súčasného stavu folklóru*. Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Literatura — Folklór — Historie. Praha 1973, 331—337.

²⁷ Tyto tendence se nejvíce projevíly v programech folklórního festivalu ve Strážnici, srov. J. Tomeš, *Strážnické slavnosti a jejich místo v renesanci folklóru*. Strážnice 1946—1965, Brno 1966, 15—77.

i vznik nové tvorby, pro jejíž označení užíváme termínu *současný folklór*. Přitom se někdy zapomíná, že „současnost“ lidové tvorby je historický pojem a že existovala i v minulosti, jak o tom dodnes svědčí zejména vyprávění, písně a verše zpravodajsky zaměřené k zajímavým, často výjimečným událostem lidového života.²⁸ V poválečné současné tvorbě se občas zveličovaly některé složky sdělné a umělecké struktury, a tím docházelo ke zkreslování jejich folklórnosti: málo se také dbalo na vztah k tradici a za folklórní se vydávala díla individuálních a insitních autorů, umělecky nezralá a lidovým kolektivem přijímaná s nedůvěrou nebo vůbec odmítaná. O folklóru, zachyceném ve sbírkách XIX. století, hovoříme jako o *tradiční lidové tvorbě*, a to, co později zapisovali sběratelé přímo v terénu, patřilo jednak k této tradici (nebo k dosud nepublikovaným sběrům), jednak k tehdejší současné tvorbě, která byla bohužel dlouho na okraji sběratelského a publikačního zájmu, protože se považovala za jakési porušení tradice. K čestným výjimkám patří v první polovině XX. století např. V. Tille a J. Š. Kubín, kteří sbírali a vydávali i prosté vyprávění vesničanů.²⁹ O současném folklóru jako dialektickém protikladu k tradiční slovesnosti se začalo nejobsáhleji hovořit až na počátku 50. let.³⁰ Srovnáme-li starší a novější zápisy a publikované texty, zjišťujeme, že zvláště po druhé světové válce skutečně došlo k některým konkrétním posunům funkcí a tvarů lidové slovesnosti. Realizují se ve zmíněné trojdielné sémiotické řadě (viz 1. část), která natolik vychází ze skutečného stavu, že i procento změn a množství jejich dominant odpovídá posloupnosti jednotlivých složek řady. Nové jevy najdeme:

1. v reálné skutečnosti, která výrazně ovlivnila tematiku vyprávění a vypravěčské příležitosti;
2. v pohybu tradice, tj. struktury vypravěčských prostředků a postupů v příslušné societě;
3. ve třetí, změnami relativně nejméně zasažené složce sémiotické řady, tj. ve ztvárnění skutečnosti, realizovaném v sémiotických dvojicích vyprávěč—text a posluchači—repertoár, tedy v aktu komunikace a v souboru estetických a mimoestetických funkcí vyprávění.

Když se ve 20. a 30. letech zabýval P. Bogatyrev některými otázkami proměn tradiční kultury, analyzoval je z funkčně strukturního hlediska, které konfrontoval se společenskými faktory (v oblasti mimoestetických funkcí). Došel přitom k závěru, že *... jestliže jsou v určitém prostředí vybudovány předpoklady pro nové fakty, jestliže se vytvořila taková struktura, která tyto nové fakty potřebuje, objeví se takové nové fakty buď tím, že si je dané*

²⁸ Psal jsem o tom ve studii *Variabilita lidových skladeb se zpravodajskou tendencí. Její podmínky, možnosti a projevy*. O životě písně v lidové tradici, Brno 1973, 61—75.

²⁹ Z nich se po válce dostalo zvláštní pozornosti především Kubínovým povídkám, a to jak v populárních edicích, tak i v kritickém vydání, srov. *Kladské povídky*. K vydání připravil, srovnávacími a edičními poznámkami, doslovem a slovníčkem opatřil Jaromír Jech, Praha 1958; J. Š. Kubín, *Lidové povídky z Podkrkonoší*, 1. sv., Praha 1964; z konfrontace Kubínových zápisů a živého současného folklóru vznikl soubor J. Jecha *Lidová vyprávění z Kladska*. Praha 1959.

³⁰ Nejúplněji byly tyto úvahy shromážděny ve sborníku *Sovremennij russkij fol'klor*. Moskva 1966, který redigovala E. V. Pomeranceva, a v němž je zvláště důležitý příspěvek V. Je. Guseva *O kriterijach fol'klornosti sovremennogo narodnogo tvorčestva*, 7—22; zde je i shromážděna literatura a stanoviska z druhé fáze těchto diskusí koncem padesátých a začátkem šedesátých let v socialistických státech Evropy.

prostředí samostatně utvoří, nebo je převezme z jiného prostředí.³¹ Nemůžeme nepoznamenat, že řada příkladů, jimiž Bogatyrev dokládá své teze, netvoří bohužel nikde v jeho díle ucelenou představu o příslušné determinovanosti dobou a společností; v jeho pojetí také velmi často splývají funkce estetické s mimoestetickými, které demonstruje mnohem výrazněji, a tak k jistému systému dospívá až v knize o lidovém divadle.³² Jeho základní představa o postupu přejímání, tedy o podstatě změn v lidové tradici, je však nosná a lze ji dobře uplatnit i dnes.

Změny poválečné společnosti v ČSSR, jež ovlivnily lidové vyprávění, byly postupně ztvárněny v několika základních tematických celcích. Jsou to především vzpomínky na partyzánský odboj, které někde navazovaly na vyprávění o portáších nebo ušlechtilých zbojnicích, jinde na historiky o vojenských zbězích z 1. světové války. K těmto vzpomínkovým vyprávěním patří také epizody z války vůbec, vzpomínky na totální nasazení, na pašerácké přechody moravskoslovenské hranice a na Slovensku četná vyprávění ze Slovenského národního povstání.³³ Z řady těchto skladeb je jasně zřetelný jejich ideový internacionální charakter. Další etapou bylo znárodnění a zakládání JZD: sem hledí vzpomínky účastníků Února, které namnoze patří do dělnického folklóru (především svým ideovým podtextem a pojetím), a vzpomínky družstevníků.³⁴ Ty jsou v podstatě dvojího druhu: dřívější vzpomínky zdůrazňují obtíže růstu, dnes však, po čtvrtstoletém odstupu, začíná převážovat uměřený, vyrovnaný pohled s jistou dávkou optimismu. Vyprávění ze života mívá zvlášť dramatický akcent v nově osídleném pohraničí, kde výměna kultur a kontaminace různých vlivů původního prostředí s jevy, které si přinesli osídlenci ze svého domova, pomohla vytvořit novou skutečnost.

Několik následujících poznámek bude mít nutně pouze shrnující charakter, protože jde o obecně známé jevy. V poválečném období sice na vesnici i ve městě ještě dlouho přetrvávaly namnoze staré vztahy mezi rody, rodinami a společenskými skupinami, avšak zvláště od 60. let začíná stále sil-

³¹ P. G. Bogatyrev, *Funkčně strukturální metoda a jiné metody etnografie a folkloristiky*. Souvislosti tvorby, Praha 1971, cit. str. 87.

³² P. G. Bogatyrev, *Narodnyj teatr Čechov i Slovakov*. P. G. Bogatyrev, *Voprosy teorii narodnogo iskusstva*, Moskva 1971, 11—166. Cituji právě toto vydání proto, že jde o přepracovanou a doplněnou verzi původní české knihy z roku 1940.

³³ K tomu např. J. Jech, *Odboj a revoluce v lidských dokumentech z Neveklovska*. ČL 52, 1965, 144—158; M. J. Pulec, *Podání o Pěrákově*. ČL 52, 1965, 158—164; z oblasti lidových písní zejména: V. Pražák, *Lidové písně o Lidicích*. ČL 1, 1946, 23—25 a 38—42; A. Melicherčík, *Boj proti fašismu za SNP v ústnom podání slovenského ľudu*. Slovenský národopis 9, 1961, 358—395; J. Michálek, *Spomienkové rozprávania o Slovenskom národnom povstaní na Podjavorinsku*. Slovenský národopis 12, 1964, 397—430; *Co nebylo ve zprávách*. Ze vzpomínek účastníků evropského partyzánského hnutí, Praha 1964; *Slovenské národné povstanie v ľudovej tvorbe*, Bratislava 1974.

³⁴ Vzpomínky na zakládání JZD zpracovává v současné době pracovník muzea ve Vyškově Jiří Jaroš. Konfrontuje kronikářské zápisy ze střední Moravy se skutečným stavem lidového vyprávění v terénu a ověřuje životnost a variabilitu jednotlivých jevů. Otázce dělnického folklóru bylo nutno věnovat i teoretickou pozornost, srov. S. Neumann, *Arbeitserinnerungen als Erzählinhalt*. Arbeit und Volksleben, Göttingen 1967, 274—284; G. Sokolová — L. Pourová, *Příspěvek ke studiu lidových humorek a anekdot na pozadí tradiční ústní slovesnosti*. ČL 52, 1965, 34—43; L. Droppová, *K problematice předchodcov robnickéj revolučnej piesne vo folklórnej piesňovej tvorbe slovenského ľudu*. Slovenský národopis 9, 1961, 339—357.

něji pronikat *pocit kolektivní odpovědnosti*, který se konkrétně projevuje ve výsledcích společného pracovního úsilí, ve snaze o zkrášlení vnějšího vzhledu sídlišť v akci Z a ve snaze organizovaněji zařazovat některé společensky nosné jevy tradičního folklóru i do soudobého občanského života. Je to např. písňový a hudecký doprovod svatby na MNV, vítání do života spojené s dárky lidové umělecké tvořivosti, přání k životnímu jubileu nebo folklórní kulisy zvykosloví (dožínky, odvodý, částečně vánoční a velikonoční obchůzky mládeže, počátek masopustu). Z původní dominantní funkce věřské se dnes dominantou stala funkce divadelní a zábavná. Nelze však nevidět, že právě v této oblasti zůstává ještě mnoho nedořešeného, např. v ekonomické zainteresovanosti souborů při občanských obřadech nebo při zvykoslovných obchůzkách či ve výběru vhodného repertoáru nebo zvyku k další moderně pojaté interpretaci.³⁵

Druhým kladným jevem současnosti je postupující *vyrovnávání rozdílů mezi městem a vesnicí*, které spočívá v ekonomických, společenských, kulturních a ideologických přeměnách. Zdá se, že možnost nové obytné výstavby vede někdy k zesílení individuálních zájmů jednotlivců nebo rodin a k omezení zájmu o tradiční kulturu, avšak tento jev se zřejmě týká především pohraničí a snad i mladší generace; ve stabilně obydlených oblastech naopak se vzrůstem důchodů neustávají ani národopisné zájmy a existenci souborů nebo folklórních muzik podporují nejen závodní, ale i vesnické kluby a JZD. V turisticky zajímavých nebo původním obyvatelstvem opuštěných oblastech začíná do původní vesnické society pronikat obyvatel města — chalupář a chatař. Není třeba dále rozvádět, že zvýšená výměna informací má vliv také na pohyb lokálního repertoáru.

V ideologickém smyslu kladně působí *vliv školy a masových sdělovacích prostředků*, které ovlivňují a usměrňují společenské názory.³⁶ Téměř vymizela vážně chápaná pověrčivost, pomalu (i když s četnými výkyvy a nerovnoměrně) klesá religiozita, a tak se ve vesnickém repertoáru tradičního folklóru

³⁵ Od poloviny šedesátých let se těmito otázkami zabývá např. Jihomoravský KNV v Brně, který ve spolupráci s Krajským kulturním střediskem oživil po r. 1970 činnost sborů pro občanské záležitosti a pořádá pro ně pravidelné školení. V rámci rozvíjení zájmové umělecké činnosti, podporované od r. 1973 oficiálními směrnicemi ministerstva kultury v Praze, se dále prohlubuje činnost oblastních středisek, k nimž např. patří Hanácký poradní sbor v Kroměříži, jehož péčí se od r. 1971 pořádají v Prostějově soutěžní přehlídky souborů v tanci, zpěvu a lidovém vyprávění. Některými problémy se zabývají autoři příležitostných sborníků a článků v okresech, srov. např. O. Skalníková, *Lidová tvorba v STM*. NVČ 31, 1949, 139—140; *Patnáct let Hradišťana*. Uherské Hradiště, 1964; J. M. Krist, *Historie slováckých krůžků a vznik souborů lidových písní a tanců na Slovácku*. Praha 1970; sb. *O spoločenšej funkcii folklórných súborov*. Bratislava 1972; sb. *Celostátní přehlídka zájmové umělecké činnosti na počest 25. výročí únorového vítězství*. Praha 1973.

³⁶ Čs. rozhlas a Čs. televize podnikly v posledních asi desíti letech několik dotazníkových akcí o oblíbě některých pořadů, ale bez podstatného výsledku. Radou jeví se však intenzivně zabývat sociologové a sémiologové v jiných evropských zemích, srov. Y. V. L. Rao, *The practice of mass communication: Some lessons from research*. Paris 1972; K. Dobrzyński, *Człowiek i dźwięki. O kulturze słuchania radia*. Warszawa 1973; *Gesellschaft, Literatur, Lesen. Literaturrezeption in theoretischer Sicht*. Berlin 1973; *Kniga i čtenije v žizni nebolšich gorodov*. Moskva 1973; A. Kumor, *Telewizja. Teorija, percepcija, wychowanie*. Warszawa 1973; P. Józsa, *Research Problems in Semiotics and Sociology of Fine Arts. Movie and Literature*. Budapest 1974; sem hledí i zajímavá srovnávací práce H. Fischera *Volkslied—Schlager—Evergreen*. Tübingen 1965.

snižuje zájem o pohádky, pověrečné povídky a strašidelná vyprávění (často se ironizují). Ani toto konstatování se však samozřejmě nemůže paušalizovat a neplatí všude ve stejné míře.

Uvedený stručný výčet skutečností ovlivňuje nejen tematiku, nýbrž i prostředí vyprávění, impulzy k němu a vypravěčské příležitosti; protože o tomto jevu se hovořilo jinde a obsáhleji, přestávám na pouhém upozornění.³⁷ K dominantním tendencím v proměnách reálné skutečnosti socialistického vývojového období tedy z hlediska lidové slovesnosti obecně patří:

- a) nová tematika spojená se společenskými přeměnami;
- b) zdůraznění kolektivní odpovědnosti za výsledky práce;
- c) přesun funkcí folklóru a změna repertoáru vlivem častých kontaktů mezi městem a vesnicí a vlivem masových sdělovacích prostředků;
- d) změny vypravěčských příležitostí.

Zdůrazňuji, že jde skutečně o nejobecnější tendence, které nabývají v různých regionech různé intenzity a mohou se přeskupovat i v pořadí své důležitosti.

Druhou složkou sémiotické řady je tradice, tedy latentní soubor vypravěčských prostředků a postupů v societě. Opět musíme s lítostí konstatovat, že máme jen velmi málo dokladů o posunu této otevřené struktury, protože jde o individuální projevy, které jsou dokladem interpretova nadání a jejich sumarizace není nejléčí. Právě zde se nejvíce setkáváme s *vlivem masových sdělovacích prostředků* a s tlakem *moderního, relativně rychlejšího způsobu života*.³⁸ Dnešní vypravěči kladou důraz na informativní hodnotu sdělení, čímž do jisté míry směřují k realističnosti svých skladeb; to se projevuje i v posunu struktury pověrečných povídek a v některých soudobých verzích pohádek. Je jasné, že se přitom setkáváme s maximálně individuální tvorbou, jak se o tom ještě zmíníme dále. Intencionální snaha interpretů o pravděpodobnost, zábavnost a aktuálnost vyprávění vede někdy ke zkratkovitému vyjadřování. Moderní způsob života poskytuje také jiné možnosti pro variování skladeb: mladší interpreti, pokud vůbec mají zájem o přejímání starších látek, se jim neucí jen posloucháním živého interpreta, ale i z magnetofonového záznamu nebo napodobením jiného interpreta, s nímž se seznámili při soutěži nebo na folklórním festivalu či odposloucháním v rozhlasu. Také sbírky např. folklórních pohádek se dále šíří ústním podáním, zvláště při vyprávění dětem. Snaze o zajímavost a zábavnost odpovídá i nový vztah mezi ústním a písemným projevem, při němž se někdy mění nejen výrazová,

³⁷ Přeměnam lidové kultury bylo věnováno symposium *Tradice lidové kultury v životě socialistické společnosti*, konané v lednu 1973 ve Strážnici. Stejnomený sborník referátů byl vydán v r. 1974 (pod red. V. Frolce a M. Krejčího, Brno 1974). Druhé strážnické symposium *Životní prostředí a tradice* věnovalo v dubnu 1974 pozornost zvláště otázkám estetických norem v lidovém životě, vztahu ke kulturním památkám a k novým společenským jevům družstevní vesnice včetně místa lidové slovesnosti a zvykosloví. Stejnomený sborník vyšel pod redakcí V. Frolce, M. Krejčího a J. Tomše, Brno 1975. Současným folklórem v jeho širokých kulturních souvislostech se zabývali také bulharští pracovníci na mezinárodním II. sympoziu o problémech bulharského folklóru a lidové tradice v květnu 1973 v Balčiku-Albeně. Souvislostem lidové slovesnosti s moderními kulturními jevy bylo věnováno jednání příslušné sekce mezinárodní konference *Kultura a sémiotika* v květnu 1974 na Tihány v MLR.

³⁸ Srov. M. Bošković-Stulli, *O řečnici usmenog pripovjedača*. Umjetnost riječi 13, 1969, 255—272.

ale i významová složka znakovosti vyprávění. Výchova dalších přejímatelů a adekvátních interpretů tradice je v oblasti lidové slovesnosti (v celku lidové tvorby) vůbec nejobtížnější, protože i přejímání, i proměny jsou pomalejší než v jiných druzích lidového umění: další vypravěč totiž musí přirozeně mít nejen zájem a nadání, ale i fantazii, a to vše předkládá k posouzení kterémukoliv posluchači, neboť vyprávění „každý rozumí“ a podle rozšířeného posluchačského názoru k němu vypravěč mnoho nepotřebuje, neboť „mluvit umí každý“, zatímco tancovat nebo vyšívát nebo zpívat se musíme nejdřív naučit. Tato domněnka přirozeně přispěla mj. i k inflaci vypravěčů, o níž byla řeč výše.³⁹ K relativním dominantám v proměnách vypravěčské tradice tedy patří:

a) zvýšený důraz na informativní sdělnost a z toho vyplývající výběr slovesných a kompozičních prostředků;

b) nové možnosti šíření moderními prostředky a z toho plynoucí podmínky pro variování nebo naopak pro přesnou reprodukci;

c) zdůraznění podílu písemného projevu.

V samotném aktu komunikace, tedy v takovém vyprávění, které prošlo tradicí v uvedeném smyslu a plní příslušné estetické a mimoestetické funkce, najdeme *relativně nejméně změn*. Pokud totiž jde o tradiční repertoár, chtějí jej posluchači obvykle přijímat jen v tradičním tvaru, podobně jako dítě trvá vždy na stejném znění vyprávěné pohádky. Pokud pak jde o současná vyprávění, stabilizuje se jejich tvar opakováním a další reprodukcí, až se postupně zafixují jako součást repertoáru: tento proces folklorizace, zlidovění, je časově jen obtížně určitelný, protože záleží na mnoha faktorech. Musíme bohužel konstatovat, že prozatím ještě nemáme zcela spolehlivou představu o rozložení jednotlivých žánrů nebo konkrétních vyprávění tradičního nebo současného typu v celkovém soudobém aktivním či pasivním vypravěčském a posluchačském repertoáru.⁴⁰ Je tomu tak částečně proto, že jde o záležitost dlouhodobého výzkumu poměrně výrazných odchylek mezi jednotlivými regiony, částečně pak proto, že dosud nejsou dostatečně dostupné další reálné informace etnosociologického charakteru, jako je zejména věkové složení interpretů, údaje o migraci obyvatelstva vlivem změn v pracovních příležitostech, postupná industrializace regionů a větších území, kulturně politické zázemí jednotlivých územních celků v souvislosti s tradiční lidovou kulturou před válkou a po ní a dnešní vztah k tradici.

Generační rozdíly se dnes projevují v jistých rozdílech repertoáru lidí,

³⁹ Nejznámější je sbírka D. Palátové *Povídky lidových vypravěčů z Čech, Moravy a Slezska, zaznamenané v letech 1945 až 1954*. Praha 1958. Kromě toho existuje řada metodických průvodců a sbírek regionálních materiálů, které slouží jako podklady pro práci menších souborů, srov. V. Bělík, *Horácká chasa. Zvykoslovné podání a obrázky z Třebíčska*. Třebíč 1965—1967, 3 sv.; J. Repčák, *Lidové zvyky na východnom Slovensku*, Prešov 1965; M. Benešová, *Povídalo se u nás... Velké Meziříčí 1966*; J. M. Krist, *Živá tradice lidových zvyků na Uherskohradištsku*. Uherské Hradiště 1967.

⁴⁰ Existuje ovšem několik studií o vypravěčích, které jsou zpracovány na základě přesného a propracovaného výzkumu, srov. A. Satke, *Hlučinský pohádkář Josef Smolka*. Ostrava 1958; G. Pourová-Sokolová, *Pohádky hornického vypravěče Rudolfa Dadáka*, Radostná země 1962, 3—4, 80—87; O. Chaloupka, *Vypravěč Josef Štefan Kubín*. Hradec Králové 1966; A. Satke, *Vypravěč — humorista a satirik — nejčastější typy v současném prozaickém folklóru*. Národopisné aktuality 10, 1973, 105—128; K. D. Kadlubeč, *Gawędziarz Cieszyński Józef Jeżowicz*. Ostrava 1973.

kteří se narodili před 1. světovou válkou a prožili ji na počátku svého produkčního věku, v generaci meziválečné a v generaci poválečné, která v 70. letech vstupuje do produkčního věku. Když člověk poslouchá povídku nebo píseň, kterou má rád, protože mu připomíná mládí nebo výrazné emocionální zážitky, přijímá ji sentimentálně a bez ohledu na uměleckou či jinou kvalitu. Tak vzniká emocionálně podmíněný nebo aktivní repertoár, tak je ovlivňováno estetické čtení větších skupin. Sem pak může směřovat individuální výběr programu v rozhlase nebo v televizi či výběr knížky ke čtení. Zdálo by se, že tyto emocionální impulzy jsou ovlivňovány např. postupným přechodem k městskému způsobu života, výstavbou obchodních středisek na vesnici, zavedením pevných peněžních odměn členům JZD, které umožňují nákup zařízení apod. Ale prozatím pozorujeme pouze malý vliv skutečného vkusu, spíše sklon ke kýčům „městského“ charakteru a k estetickým „trpaslíkům“ různého druhu. S tímto pojetím někdy souvisí i čtenářské přejímání zřejmých pseudofolklorních literárních kýčů, které se u nás ještě ojedinele objeví.⁴¹ Sémiotická dvojice „posluchači—repertoár“ je tedy dnes prezentována *skloubením individuálních sklonů, vlivu tradice, vlivu nové skutečnosti, školy a masových sdělovacích prostředků.*

Další dvojice „vypravěč—text“ je dána možnostmi individuálního slovesného projevu, pro něž se připravují jisté podmínky, např. soutěže (STM, LUT, ZUČ . . .), oficiálně podporované ministerstvem kultury, KNV, ONV a sbory pro občanské záležitosti. Zvláštním impulzem bývají ucelená výročí osvobození, Vítězného února, Slovenského národního povstání a založení JZD, k nimž občas přistupují organizované sběry vzpomínkových vyprávění k výročím KSČ a dělnického hnutí.⁴² Tyto oficiální podněty někde vedou až k založení souboru proto, aby se nějak podchytila a projevila aktivita mládeže; skutečný tradicionalismus tak dostane oficiální ráz folklorismu. Tak někdy vypadá i činnost vesnických kronikářů, kdysi výhradních nositelů tradičního generačního odstupu od současnosti.⁴³ Do lidové slovesnosti vstupují s novou tematikou noví autoři z nejrůznějších společenských vrstev: učitelé, rolníci, ambiciózní veršovci a vypravěči, kteří začasť bývají mluvčími jen pro ty, kteří je chtějí za mluvčí uznávat. Z literárního prostředí pak přicházejí často prominentní autoři, aby studovali lidový život, zvláště na vesnici, a vytvářeli jeho literární podobu. Někteří profesionální folkloristé současně přistupují k „převyprávění“ folklorních látek, navazující na tradici B. Němcové, K. J. Erbena, B. M. Kuldy či J. Š. Kubína. Tento jev by bylo třeba samostatně rozebrat z různých hledisek, neboť nepochybně patří k projevům folklorismu, ovšem specificky chápaného, protože folklorní látky zde pravidelně neztrácejí svou původní znakovost. Přeprocování lidového vyprávění obsahuje jednak linii tvorby pro děti (pohádky a pověsti Jechovy, Sirovátkovy a Stanovského), jednak vyprávění bez bližšího věkového ohraničení (Hosák, Spilka). Jeho modernost je v tom, že z tradice se vybírají látky, které mají současnosti co říci, nebo které jsou uměřeně zábavné, zatímco

⁴¹ Srov. pseudofolklorní vyprávěčky Z. Galušky *Slovácko sa nesúdi*. Praha 1973.

⁴² Literaturu uvádím v příspěvku *Lidová vzpomínka ve vyprávění o událostech dvacátých let a její folkloristické aspekty*. Padesát vítězných let. Brno 1973, 109—112.

⁴³ Symptomatický je sborník *Kronika — dokumentární dílo současnosti*. Uherské Hradiště 1964.

klasická zpracování folklóru v XIX. století byla zaměřena k obecně lidským a věčně platným pravdám a měla tak — při veškeré úctě k mistrné interpretaci lidové slovesnosti — poněkud didaktický ráz ve shodě s obecnými tendencemi své doby.⁴⁴

Vidíme tedy, že postupné proměny způsobu života částečně ovlivňují i třetí složku komunikace, tj. soubor estetických funkcí lidového vyprávění (k nim především patří uspokojení z interpretace tradičních námětů a tradičního i současného formového zpracování starší i nové tematiky) a soubor mimoestetických funkcí lidového vyprávění, sestávající z funkce společenské (zábavné a informativně sdělné), ekonomické (např. ve zvykoslovných obchůzkách) a regionální.⁴⁵ Ve srovnání s množstvím funkcí, které ve 30. letech určil P. Bogatyrev, tedy zbývají jen ty, které mají *obecnější platnost* a mohou existovat i ve změněných podmínkách socialistické společnosti. V rámci společenských funkcí k nim mohou přistupovat různé funkce *reprezentativně-politické, reprezentativně-národní* (zahraněční vystoupení souboru) a řada jevů, spojujících *folklór s folklorismem*. I to je jeden z dokladů kvalitativních proměn, jimiž prochází lidová slovesnost přímo před našima očima.

K relativním dominantám ve ztvárnění lidového vyprávění při komunikaci patří zejména:

a) prohloubené generační rozdíly v repertoáru (pokud je lze výzkumem zachytit) a sklonění individuálních sklonů, vlivu tradice, nové skutečnosti, školy a masových sdělovacích prostředků na vztah mezi posluchači a vypravěčem;

b) nové možnosti uplatnění lidových autorů a kladný vztah moderní literatury k tradičním folklórním látkám.

Samostatným projevem folklorismu a „nefolklorismu“ jsou skladby insitních autorů, kterým v dalším výkladu věnujeme obsáhlejší pozornost proto, že podobný pokus u nás dosud nebyl publikován.

K charakteru insitní tvorby

Uvažujeme-li o možnosti existence insitní literatury, musíme vzít v úvahu stav literárního tvoření příslušného národa v dané společenské a historické epoše, vysledovat dominanty kulturního vývoje a stav literárně podmíněného folklorismu; současně je nutné zjistit, jaké specifické literární tvary zde existují a jaké vztahy jsou mezi literaturou, pololidovou tvorbou a folklórem. Uvedli jsme již známou úlohu lidové slovesnosti a pololidové literatury, psané národním jazykem, v české a slovenské kultuře období konce XVII. a XVIII. stol., stejně tak jako význam lidové slovesnosti v národním obro-

⁴⁴ Za posledních asi dvacet let uvádím výběr nejzajímavějších dokladů této činnosti v chronologickém přehledu: J. Cvačka, *Vo Kozinovi ha vo Lomikarovi*. České Budějovice 1946; M. Bureš, *Zpívající lípa*. Havlíčkův Brod 1956; B. Pernica, *Lidové pohádky, pověsti a příběhy*. Havlíčkův Brod 1957; A. Kutinová-Kubátová, *Krakončův rok*. Hradec Králové 1958; H. Lisická, *Pohádky a pověsti z Moravské brány*. Praha 1968.

⁴⁵ Zajímavé poznatky ke srovnání se sousedním polským prostředím poskytuje T. Aleksander, *Uwarunkowanie uczestnictwa kulturalnego ludności wiejskiej*. Warszawa 1974.

zeni. Tyto okolnosti nepochybně živě zapůsobily na rozvoj tvůrčího nadšení řady nadaných jednotlivců, jimž se koncem XVIII. a začátkem XIX. století začasťe dostalo i publikačních možností. S prudkým rozvojem našich národních literatur ve čtyřicátých až sedmdesátých letech XIX. století však těchto možností ubývá ve prospěch velkých tvůrců a individuální tvorba amatérů se i vlivem společenských proměn dostává na periferii zájmu: odtud je čas od času vyzvednuta, publikována a komentována, avšak soustavnější pozornosti se jí dostává až po druhé světové válce.⁴⁶ Zdůrazňuji, že mám neustále na mysli termín literatura, tj. litera scripta, aby nedošlo k záměně literatury s větší či menší estetickou intencí nebo imanencí např. za přepis libovolného lidového vyprávění, zachyceného na magnetofonový pásek. Při zkoumání insitních projevů je nutné zaujmout současně literárněvědné, folkloristické, uměnovědné a sociologicko-psychologické hledisko, s jejichž pomocí se můžeme pokusit o vystižení základních rysů.

Jako každá tvorba, v níž se projevuje snaha o estetický tvar, obsahuje také insitní tvorba autorské, společenské a umělecké aspekty, které ji dostatečně diferencují jak od umělecké literatury, tak i od pololidové nebo amatérské tvorby a folklóru. Základním autorským východiskem insitních autorů je *emocionální, méně již dokumentární intencionálnost*, přičemž hlavní důraz kladou na objekt zobrazení, přesněji řečeno na výběr tematiky. Tím je porušena vyváženost umělecké struktury, proporcionalita jejich jednotlivých složek, a vzniká skladba, jejíž osobitost obyčejně autor zárlivě stráží a kterou považuje za svůj vlastní individuální a neopakovatelný objev a přínos. Tento vztah se např. projevuje v pečlivém uschovávání všech rukopisných pokusů, v prosazování příležitostných veršů nebo fejetonů v krajinském tisku či v zasilání ctizádstivých pochvalných básní veřejným činitelům. Patří sem také leckdy násilná aktualizace a ideologizace, nemající oporu ve vlastním textu. Někdy se představa o významu vlastní tvorby probouzí až tehdy, když se projevil oficiální zájem, jindy je si autor vědom (oprávněně či méně oprávněně) své ceny přímo v počátcích tvorby a píše pak jako uvědomělý veršovec nebo prozaik. Insitní autoři obvykle neuznávají literární nebo folklórní tradici, necítí se její součástí, a to jim umožňuje reagovat na skutečnost leckdy velmi svérázně.⁴⁷ K podstatným autorským rysům jejich tvorby náleží:

- a) zaměření na introspektivní pohled,
- b) subjektivní přístup k zobrazovaným jevům a neschopnost objektivního nadhledu,

c) autobiografičnost, často spojená se stesky na těžký osud.

V insitních literárních tvarech minulosti i současnosti se také velmi často

⁴⁶ Viz *Bosé nožky. Poezie a próza českých naivistů* (vyd. A. Pohribný), Praha 1969; A. Beer, *Lituji, že nejsem básník*. Praha 1970; týž: *Na vandru*. Praha 1973.

⁴⁷ Řadu podnětů obsahuje práce D. Šindeláře, *Tržiště estetiky*, Praha 1969 a S. Šabouka, *Umění, systém, odraz*. Praha 1973. Ze starších prací lze sáhnout k řadě studií J. Mukařovského, souborně otištěných ve výboru *Studie z estetiky*, Praha 1966 a *Cestami poetiky a estetiky*, Praha 1971. Také autoři některých studií ve sborníku *Literárna komunikácia*, red. A. Popovičem (Martin 1973) se vyjadřují k základním otázkám, jejichž aplikace na insitní literaturu je velmi plodná. Základním poučením zůstává J. Hrabák, *Poetika*. Praha 1973.

setkáváme s rozumováním a hloubáním nad problémy, které jsou jen zdánlivě problematické, a s projevy lidového racionalismu. To vše zákonitě vyplývá z uvedených základních rysů insitní tvorby a zvláště vyniká ve vyprávění ze života, které je namnoze doménou insitních literátů. Zamyslíme-li se nad pouhým výčtem základních autorských aspektů, docházíme k názoru, že insitní autoři dávají přednost *rychlému záznamu zážitků* nebo představ a že právě tato bezprostřednost a zřetelně nedostatečný časový odstup od jevů skutečnosti společně s neschopností umožnit jejich náležitě vykrystalizování v autorově představě vede k tomu, že nevzniká — řečeno slovy L. Vygotského — umělecká katarze, nýbrž spíše *volná asociální řada*, jakýsi druh osobního literárního vyznání.⁴⁸ Právě tento prvek můžeme považovat za reálnou podstatu naivního literárního projevu. To také autorovi umožňuje, aby libovolně sahal ke své vlastní dřívější tvorbě a citoval se či parafrázoval své verše. Insitní autor tvoří pro své potěšení, pro svůj vlastní pocit uměleckého uspokojení a vyžití.

Tuto představu adekvátně doplňují společenské aspekty insitní tvorby. Je pravidelně určena *malému okruhu čtenářů*, ať již proto, že autor je si vědom, že nenajde nakladatele nebo jej nemůže skutečně najít, anebo proto, že se prostě spokojil se strojovým přepisem svého rukopisu a je tedy autorem „tištěné“ knihy. Ostatně i tematika, tj. memoáry, historické reminiscence, fantastické příběhy, zpracování folklórních látek (především pověsti a pověrečných povídek), historiky ze života, obsahující někdy až křečovitě aktualizace, oslavné nebo humoristické básně a písničky, to vše se často podílí na dobrovolném omezení čtenářského dosahu jednotlivých insitních výtvorů. Snad v každé vesnici nebo městě žije jeden nebo více takových autorů, známých obecně ve svém prostředí. Někteří z nich celkem ani nepočítají s čtenářským ohlasem a nejsou zaměřeni na přípravu čtenářské apercepce.⁴⁹ *Literární tvorba „pro sebe“* je stejně jako zpěv pro sebe jistou odpovědí na otázky, které si klade citlivý a vnímavý člověk, jímž insitní umělec zpravidla je. Nezáleží přitom na generačním zařazení ani na sociálním či regionálním původu nebo na psychickém založení. Nicméně je zajímavé, že většina insitních literátů patří ke generaci čtyřicátníků (málo) až sedmdesátníků (nejčastěji), kteří své základní literární vzdělání získali ve škole a dále se nerozvíjeli.

Pokud insitní autoři pocházejí z folklórně živého prostředí, projevuje se u nich značný vliv příslušných látek, námětů nebo způsobů zpracování. Další skupinu tvoří autoři, kteří se snaží o skutečný literární projev, ať již jde o zpracování místních vyprávění ze života nebo o pokus o generační román, veršované projevy k různým všedním nebo slavnostním příležitostem, parafráze kramářských písní se zachováním jejich informačního charakteru, nebo o knihy humoresek, vyprávěných stylizovaným nářečím. Našli bychom přirozeně ještě i další možnosti, na nichž bychom mohli demonstrovat tematické

⁴⁸ L. S. Vygotskij, *Psychologija iskusstva*. Moskva 1968 a t ý ž, *Myšlení a řeč*. Praha 1971.

⁴⁹ Otázkami společenské komunikace malých sociálních skupin z etnosociologického hlediska se zabývají zvláště skandinávští badatelé, srov. H. Möller, *Gemeinschaft, Folk Society und das Problem der „kleinen Gemeinde“*. Folk-Liv 1964—1965, XXVIII—XXIX, 135—145; J. u. V. Syčev, *Mikrosreda i ličnost*. Moskva 1974.

i výrazové rozpětí žijících autorů, ať již pocházejí z městského, nebo z vesnického prostředí.⁵⁰

Estetické složky insitní literatury je velmi obtížné přesně definovat, protože nejde o vyhraněné tvary, které bychom mohli vzájemně srovnávat. Tím se insitní tvorba svým způsobem blíží folklórní skladbě, která také bývá zpočátku ojedinelá, a teprve po delší existenci v příslušném prostředí přijme obecnější rysy — ovšem ve způsobu šíření a ostatně i ve způsobu interpretace je folklór a insitní tvorba svébytná.⁵¹ Musíme se přidržovat specifické znakovosti a estetické struktury obou tvůrčích oblastí, abychom je do jisté míry mohli odlišit. Poměrně lehce zjistíme, že v *insitní literatuře převažuje označované nad označujícím*; to proto, že tvůrce nemá, jak jsme již řekli, umělecké školení a nedokáže většinou uvést v rovnováhu složky literární struktury díla. Jednostrannost nebo nedostatečnost předběžného literárního vzdělání zakrývá některý autor hlasitě vyhlášeným názorem, že by tím v sobě utlumil svoje přírodní nadání a psal by pak málo originálně. Označované převažuje také proto, že tlak zobrazované skutečnosti — nebo představy o ní — je silnější než tvarový záměr, a pokud existuje tvarový záměr, nebývá zase autor dostatečně poučen o způsobech jeho vyjádření. Tím se kruh strukturní dvojice označované—označující uzavírá.

Druhým závažným rysem je *převaha popisu nad asociacemi*. Protože jednotliví literáti nevycházejí, jak jsme již uvedli, vědomě ze žádné tradice a přimykají se zpravidla jen k jednotlivým autorům národní literatury nebo dokonce jen k jednotlivým dílům spisovatelů převážně z druhé poloviny XIX. století — které dobře zažili vzhledem ke své příslušnosti ke generační skupině — cítí potřebu zevrubně vyjádřit ve svých povídkách nebo meditacích všechny okolnosti, přičemž nenavazují ani na některý z literárních směrů, ani na styly či dokonce žánry. To vede k detailizované deskriptivnosti. Také poměrně omezená tematika insitní tvorby má svůj podíl na snaze autorů o maximální úplnost jejich podání v individuální interpretaci.

Třetí složkou jsou *charakteristické rysy verše a prozaického jazyka* veršovců a literátů. Nejnápadněji vystupuje fakt, že verš insitního autora je ještě častěji než u pololidových literátů vlastně jen samostatně napsaným řádkem sdělení a jistým pokusem o asociaci, rým, či o určitý počet slabik. Zvolený rytmus a rozměr verše se obvykle ke konci skladby stále více opouští a porušuje. Idiolektovost jazyka prózy odpovídá někdy vzorům, jež si autor zvolil, jindy je naopak zcela podřízena vlastní fantazii a představám o jazyce jako nástroji sdělení. Nevyváženost těchto postupů a neadekvátnost využití prostředků komunikace vede na jedné straně k povýšení dialektu na svého druhu „spisovný“ jazyk, jindy ke vzniku vlastních více či

⁵⁰ V. Gašparíková, *Naša súčasnosť vo veršoch ľudového autora (Vojtech Hudák)*. Slovenský národopis 9, 1961, 435—446; J. Kopunec — B. Beneš, *Lidový veršovec Josef Bora*. Národopisné aktuality 3, 1966, 3—4, 21—28.

⁵¹ To se projevuje jak v procesu variability, tak i v aspektech originalnosti a v jazyce. Ve folkloristice dnes existují některá použitelná východiska, která slouží jako srovnávací základna, viz např. J. Jech, *Variabilität und Stabilität in den einzelnen Kategorien der Volksprosa*. Fabula 9, 1967, 55—62; R. Niculescu, *Perceptiva autenticii. Considerații critice asupra cercetărilor de folclor*. Revista de etnografie și folclor 17, 1972, 353—371. Základní příručkou pro jazykové rozbory zůstává J. Bartmiński, *O języku folkloru*. Wrocław 1973.

méně ústrojných novotvarů, a konečně k používání „literárního“ jazyka, jehož forma je podmíněna generační představou autora o literárnosti. O typizaci postav můžeme hovořit jen se značným omezením: konkrétně se jí dosahuje převážně jen použitím přirovnání a užíváním nadměrného množství epitet.⁵²

Na základě těchto poznámek můžeme převést insitní tvorbu na sémiotickou dvojici: *subjektivní představa autorova o vlastním díle — objektivní vyznění skladby v cizím čtenářském prostředí*. Vlastní čtenářské prostředí totiž práci přijme nepochybně kladně nebo alespoň bez námitek. Vzdálenější čtenář nebo školený sběratel či kritik reaguje obvykle naprosto jinak, a zde se právě projevuje omezenost dosahu a naivní prostota, příznačná pro naši představu o insitním umění. Říkám umění, protože mně neustále jde o estetickou intenci v insitní tvorbě, nikoliv jen o autobiografie neuznaných autorů nebo průvodní výklady k vlastní výtvarné tvorbě. Insitní literatura je nepochybně estetický projev sui generis, jehož silnou kladnou stránkou je individuální emocionálnost a otevřená opravdovost. *Insitní tvorba, to je bezprostřední reprodukce zážitku nebo představy, vyjádřená s malým důrazem na způsob sdělení nebo naopak s využitím nadměrných nebo nevyvážených prostředků*.⁵³ V tomto smyslu a ve smyslu uvedené sémiotické dvojice lze o insitnosti hovořit nejen v užším významu jako o estetické tvorbě, jak jsme viděli výše, nýbrž také v obecnějším pojetí. Amatér, vedený sice dobrou snahou, ale bez znalostí a širšího srovnávacího záběru, zasahuje totiž do různých odvětví lidské činnosti. V tomto smyslu lze hovořit o insitním národopisu, regionální historii, etymologii, vysvětlování „racionálního“ základu přírodních jevů, „výkladu“ pověstí apod. Insitní jsou často verše na rozloučenou ze společenských rubrik deníků a časopisů, reklamní slogany nebo materiálové příspěvky v regionálních časopisech. K objasnění kombinovaného jevu insitnosti je třeba skutečně využívat kombinovaných a vzájemně zaměnitelných výzkumných metod, které by se dostatečně překrývaly a tak zaručily pozitivní výsledek. Jelikož insitní literatura není pouhým pokusem kdejakého nedouka, nýbrž velmi často výsledkem dlouhého hledání tvaru a výrazu, musíme i ji brát vážně — sice jako jeden z okrajových, nicméně však invariantních jevů národní kultury — a vyčlenit jí místo, které tomuto druhu činnosti patří.

* * *

Závěrem tohoto přehledu musím říci, že jsem si vědom toho, že nepodávám zevrubný výčet všech jevů, nýbrž všímám si pouze důležitých faktů, zkoumaných v různých metodologických souvislostech. Folklór je z hlediska druhotných modelujících systémů předmětem odborné pozornosti prozatím jen v omezeném rozsahu, protože jde o žánrově specifické projevy s vlastní funkcí nebo funkcemi. Vůbec je nutné říci, že menší společenství vždy vytvářejí osobité projevy, konkretizované v regionálně nebo lokálně orientovaných

⁵² Uvedené problematiky se dotýkám zevrubněji ve své práci *Světská kramářská píseň*. Brno 1970.

⁵³ Srov. G. Z. Apresjan, *Die Laienkunst — ein Mittel zur allseitigen Entwicklung des Menschen*. Leipzig 1964. Sem hledí i řada studií v časopise *Insita*, vydávaném v Bratislavě (1—6, 1971—1973).

vyprávěních, písniích či výtvarných projevech, a že často nezáleží ani na závažnosti tematiky.⁵⁴ Pokud pak jde o interpretaci folklóru jako langue a literatury jako parole, viděli jsme, že v nových širších souvislostech vypadají tato tvrzení poněkud jinak, neboť i samotná východiska se vzájemně odlišují v jiném poměru (vztah lidové tradice a tradice národní kultury a literatury především).⁵⁵

Historický přehled folklorismu české a částečně slovenské literatury je v hrubých obrysech prvním pokusem o podobné řešení, není tedy vyloučeno jeho další zpřesňování a rozvinutí. K tomu bude třeba dále propracovávat jednotlivé vývojové fáze, což však nebylo hlavním cílem studie. Výhledy socialistického folklorismu, v jehož rámci se preferuje zejména politický, estetický a kulturní význam lidové tvorby, nikoliv jen ekonomické složky její prezentace, jsou pak obecně dány některými platnými závěry o vztahu mezi literaturou a lidovou slovesností a o zájmové umělecké činnosti. Patří k nim pokračující hledání a odhalování původních folklórních pramenů a jejich moderní interpretace jak v literatuře, tak i v jevištní formě (srovnej např. umělecké snahy souboru Chorea bohemica), další zpracování pololidové a zlidovělé poezie pro šíření v hromadných sdělovacích prostředcích (Český skiffle), pokračující stylizace a uměřené transpozice tradičního folklóru bez sémantických zásahů a úprav, které by neodpovídaly lidovému progresivnímu pojetí (to se týká zvláště souborové práce), a konečně odstranění módních vln, kopírujících pouze vnější projev folklóru.

Zvláštní úlohu v rámci socialistického folklorismu a vlastně v socialistické kultuře vůbec má insitní tvorba. Jde totiž o vyhraněné individuální a často introspektivní pojetí a ztvárnění skutečnosti, které na první pohled nemá se socialismem nic společného. Insitní přístup ke skutečnosti je však projevem lidového racionalismu a někdy i poněkud romantického pojetí současnosti i minulosti a je velmi zajímavým dokladem myšlení a nemotivovaných (nebo alespoň v omezené míře motivovaných) úvah prostého člověka. Studium této volné asociací řady umožňuje korigovat představy o lidové estetice a uměleckosti vůbec, neboť projev insitních autorů jsou vždy ostře ohraničeny souborem asociací a specifikou jejich významů a výrazů. Při jejich zkoumání jde také o podchycení podstaty emocionálnosti vybraných tvůrčích individualit a v neposlední řadě i o možnost studia podnětů, které vedou ke snaze o esteticky ztvárněný prožitek. Řadu těchto projevů, zvláště pokud jejich autoři pocházejí z třídně uvědomělého prostředí, najdeme také v dělnickém folklóru; zde ovšem s výraznou ideologickou náplní. Převaha označovaného nad označujícím se zde vyskytuje stejně jako v ostatní insitní tvorbě, avšak popis je obvykle vyvážen asociacemi, takže skladby dostávají výrazný společenský charakter. Insitní tvorba má svoje oprávnění i v socialistické společnosti již proto, že je i nadále jednou ze složek zájmové umělecké činnosti.

Základní stabilní tendence a proměnlivé dominanty socialistického literárně i společensky orientovaného folklorismu se v nejširším měřítku mohou

⁵⁴ Viz o tom zajímavé doklady ve sborníku *Slovenské národné povstanie v ľudovej tvorbe*, sest. B. Filová. Bratislava 1974.

⁵⁵ O této tezi více u V. Voigta, *A folklór alkotások elemzése*. Budapest 1972.

stát východiskem pro zkoumání plynulého vývoje vztahů mezi lidovou, insitní a národní literární tvorbou v nadstavě industrializované socialistické společnosti.⁵⁶

THE ROLE OF POPULAR GENRES IN THE CULTURE OF SOCIALIST CZECHOSLOVAKIA

Unlike other folklore phenomena, oral tradition is based on oral utterance, one of the principal means of human communication. This makes folk tales and other popular genres outstanding among the manifestations of traditional folk culture. The popular genres fulfil numerous aesthetic and non-aesthetic functions which link the oral creative activity both with the life in the given region or locality and with the national culture in general. Semiotic analysis of cultural phenomena yields several pairs standing in opposition and amenable to dialectical interpretation: literary and popular, traditional and non-traditional, urban and rural, and workers' and farmers' cultures.

Being an oral text, the folk tale can be recorded only in the process of communication determined by time, place, occasion, customs, and social and aesthetic associations. All this forms a set of functions effective within the patterns of regional and national cultures. The communication is realized in a semiotic series consisting of reality, tradition and shaping of reality in a concrete aesthetic form, and including both occasions for storytelling and such syntagmatic pairs as „the storyteller and the text“ and „the listeners and the repertoire“.

In addition to popular genres and formal literature, the contemporary national cultures of the Czechs and the Slovaks comprise and broad stream of semipopular (i.e., non-professional) literature and also some „naive“ („primitive“) compositions. Owing to circumstances, this literary output enters into various relationships with other cultural phenomena. The existence and employment of various products of popular culture in non-traditional, non-original surroundings (now denoted as „folklorism“) also affects the relationship between literature and folklore. The functional development of this relationship falls within four extensive periods, characterized by patriotism during the revival of national sentiment (from mid-18th century to the 1830s), collecting and editing (from the thirties to the eighties of the 19th century), patriotism combined with scholarship (from the 1890s to the end of World War II), and socialism (since the year 1945). In the socialist period, popular literature became one of the tools of the ideological struggle and its manifestations began to be widely spread among the population. As a result, stereotyped products *à la folklore* and the well known folklore-tired consumer appeared in the 1950s. At the end of the sixties and the beginning of the seventies, popular literary genres, songs and dances and some customs became an integral part of contemporary socialist culture. The folklore of today appears in various adaptations (and modern choreography) arising from progressive popular tradition and excluding romantic and pseudoromantic antipopular attitudes.

Changes affecting the popular genres of today comprise both alterations of „traditional folklore“ and the origin of new compositions, which may be denoted as „contemporary folklore“. We are sometimes apt to forget that „contemporary folklore“ is a historical concept, i.e., that new folklore phenomena also emerged in the past. In the post-war „contemporary folklore“ some elements of its communicative and formal structures were sometimes given undue prominence, with resulting distortion of their popular character. At present, new elements can be found in reality, which has markedly influenced the subject-matter of tales and occasions on which they are told; in changes in tradition, i. e., the pattern of formative methods and means in the given community; and in the aesthetic shaping of reality, i.e., in the process of communication and the set

⁵⁶ Budeme pak moci s autorem záporně odpovědět na otázku, zda odumírá lidové umění, srov. M. Istvánovits, *Elhal-e a népművészet?* Ethnographia 76, 1965, 112—120. O vztazích v rámci socialistické kultury srov. nejnověji B. Gołębiowski, *Klasa robotnicza a kultura w socjalizmie*. Regiony 1, 1975, 1, 7—19.

of aesthetic and non-aesthetic functions of storytelling. These phenomena do not form closed sets; they are more or less general tendencies, assuming different forms in different situations.

The last term in the series beginning with folklore and semipopular, non-professional literature, is „naive“ literature. It is mainly characterized by introspective and emotional representation of reality, with predominantly subjective approach to the subject-matter. The lack of distance goes hand in hand with a strong autobiographical character. The result is a sequence of episodes, freely associated, a sort of personal confession. „Naive“ literature is generally produced for a small circle of readers and, in the same way as „singing for oneself“, gives an answer to various questions of life posed by a sensitive and perceptive „naive“ author. Where folklore is alive in his environment, his work betrays the influence of local themes and methods. From the semiotic point of view, in „naive“ literature the signified (*signifié*) predominates over the signifier (*signifiant*), and description over associations; the work also contains specific features of both verse and prose. „Naive“ literature can be characterized by the semiotic pair of „the author's subjective idea of the genre of his work“ and „the objective effect on alien readers“. „Naive“ literature is a unique aesthetic phenomenon; it is appreciated for expressing the emotional individuality of the author and being true to life.

The present paper offers a survey of the co-existence of popular, formal, and „naive“ literary genres within the national culture. The material is discussed from the semiotic point of view, taking into account the results obtained from the study of secondary modelling systems. The future of socialist „folklorism“ lies in the continuing search for the original sources of folklore art in its modern treatment, in the continuing stylization of „traditional folklore“ without semantic incursions impairing its popular progressive character, and last but not least, in further exploitation of semipopular poetry as well as those formal poems which have been accepted as part of the national folklore. These trends and dominant features may form the basis for the further continuous development of relations existing within the superstructure of an industrialized socialist society.

Translated by K. Kostomlatský